



Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 4, Sayı 8, Mart 2017, ss. 169-182.
Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 4, Issue 8, March 2017, pp. 169-182.
ISSN 2148-5704
DOI Number: 10.17822/omad.2017.59

SEYAHATNAMELERDE OSMANLI İNSANININ HASTALIKLARI VE TEDAVİ YÖNTEMLERİ

Diseases and Treatment Methods of the Ottoman Human in Travelbooks

Özlem BATĞI*

*Bilmediün derdiüm benüm kasd-ı ilâc eyler tabîb
Ol ilâcun def'ine bilsem aceb ney ki ilâc
Üsküplü İshâk Çelebi*

Özet: Hastalıklar toplumların baş etmek zorunda olduğu büyük sorunlardan biridir. Salgın hastalıklar beraberinde binlerce ölüm ve sakatlık getirmekte, toplumlara kaotik bir süreç yaşatmaktadır. Osmanlı toplumu da Avrupa gibi hastalıklardan nasibini almış; veba, cüzzam, çiçek gibi ciddi pek çok hastalık sebebiyle birçok ölüme yüz yüze gelmiştir. Hastalık, şifa, hekimlik, afet, şehir kültürü, yeme, içme, eğlence gibi pek çok toplumsal olay günümüze çeşitli metinler vasıtasıyla ulaşmıştır. Bu metinler edebî, tarihî, kültürel ve farklı pek çok amaçla kaleme alınmış metinler olabilmektedir. Biz bu çalışmada bu metinlerin belki de en kapsamlı olanlarını, seyahatnameleri ele alarak hastalıklar ve bunların tedavi yöntemleri üzerinde duracağız. Ele aldığımız seyahatnameler de Batılı seyyahların Osmanlı diyarına yaptıkları geziler sonucu kaleme aldıkları eserlerdir. Böylelikle Batılı seyyahların gözünden Osmanlı insanının hastalıkları ve tedavi yöntemleri tek tek ele alınıp yorumlanacaktır. Çalışmamızın kapsamını, Kitap Yayınevinin Sahaftan Seçmeler Dizisi kapsamında basmış olduğu yabancı seyyahlar tarafından yazılmış ve çeviri ile dilimize kazandırılmış on bir adet seyahatname oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hastalık, Tedavi, Osmanlı Toplum, Seyahatname, Seyyah

Abstract: Diseases are one of the major problems that society has to deal with. Epidemic diseases bring thousands of deaths and injuries; it has a chaotic process for communities. The Ottoman society has also taken its share from diseases like Europe; plague, leprosy, chickenpox, such as many serious diseases faced Ottoman society and it caused many deaths. Many social events such as illness, healing, medicine, disaster, city culture, eating and drinking, entertainment have been reached through various texts to nowadays. These texts might be penned for many different purposes like literal, historical, and cultural. In this study, we will study the most comprehensive one of these texts, travelbooks and discourse about its diseases and treatment methods. The travelbooks we have dealt with will also be the works of the Western traveler who have visited the Ottoman lands. In this way, the illnesses and treatment methods of Ottoman people will be handled and interpreted one by one in the eyes of western travelers. The scope of our work constitutes eleven travelbook which was written by foreign travelers which were published under the "Sahaftan Seçmeler Dizisi" of the "Kitap Yayınevi" and was brought to our language by translation.

Key Words: Disease, Treatment, Ottoman Society, Travelbook, Traveler

Giriş

Seyahatname, yazarının seyahat ettiği yerlerin tarihî ve coğrafi özelliklerini, gelenek ve göreneklerini, inanış ve yaşam biçimlerini, bir taraftan da yazarın tüm bunlara tanıklık ettiği süreç içerisindeki hayatını içeren bir türdür. Bu türün en kıymetli eserini bizlere şüphesiz ki Evliya Çelebi vermiştir. Evliya Çelebi'nin Osmanlı coğrafyasını gezerek 40 yılı aşkın bir süreçte oluşturduğu Seyahatname birçok gözlem ve tecrübe ile kaleme alınmış eşsiz bir kaynak niteliğindedir. Bunun dışında Piri Reis'in *Kitâb-ı Bahriye*'si, Kâtip Çelebi'nin *Cihânnümâ*'sı,

* (Arş. Gör.), Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara/Türkiye, e-mail: ozlembatgi@gmail.com

Nâbî'nin *Tuhfetü'l-Harameyn*'i gibi pek çok seyahatname Osmanlı toplumunun tarihî, kültürel, coğrafi vb. özellikleri hakkında bilgiler veren başvuru kaynaklarındandır.

Sayılan bu eserler yerli seyyahların genellikle Osmanlı coğrafyası içerisinde seyahat ederek kaleme aldıkları eserler olmuştur. Bunların yanında bir de yabancı seyyahların Osmanlı coğrafyasına yaptıkları seyahatler sonucu kaleme aldıkları eserler vardır. Seyyahlar çeşitli sebeplerle -askerî, siyasi, gezi- bu coğrafyaya gelmiş ve gözlemlerini kaydetmişlerdir. Örneğin bir tüccar olan Tavernier, bitki bilimcisi Tournefort, Protestan vaiz Schweigger, coğrafyacı Nicolay, Seyyah Thevenot ve daha birçok isim Osmanlı coğrafyasına yaptıkları seyahatler sonucu eserlerini oluşturmuşlardır. Bu seyahatnamelere örnek ve bizim çalışmamıza kaynaklık eden seyahatnameleri şu şekilde sıralayabiliriz: *Chardin Seyahatnamesi*, *Fresne-Caneye Seyahatnamesi*, *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*, *Osmanlı'da Bir Köle-Brettenli Michael Heberer'in Anıları*, *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi*, *Sultanlar Kentine Yolculuk*, *Thevenot Seyahatnamesi*, *Tournefort Seyahatnamesi*, *Türkiye Günlüğü*, *17. Yüzyılda Topkapı Sarayı*.

Bu çalışma yabancı seyyahlar tarafından yazılmış ve çeviri ile dilimize kazandırılmış on bir seyahatnamenin ışığında: “Yabancı seyyahlar Osmanlı insanının hangi hastalıklarına tanık oldu, bunların tedavi yöntemleri var mıydı, varsa nelerdi, kullanılan ilaçlar neydi, hekimlerin bakış açıları nasıldı?” gibi soruların cevaplarını vermeyi amaçlamaktadır. Taranan seyahatnamelerde yaklaşık on beş farklı hastalık adına rastlanmıştır. Geneli için tedavi yöntemlerinden söz edilirken bir kısmının sadece adı ve yaşattığı olumsuzluklar kaydedilmiştir. Peki, seyyahların eserlerinde geçen, Osmanlı insanının yaşadığı hastalıklar ve bunların tedavileri dönemin sanatına ve edebiyatına yansımış mıdır? Bu sorunun cevabı elbette ki evettir. Klasik dönem Türk şiiri Osmanlı sosyal hayatından beslenmiş ve neredeyse her konuda binlerce farklı imgeyle şiirler yazılmıştır. Toplumlara kasıp kavuran veba, ölümle sonuçlanabilen çiçek, birçok geleneksel tedavi yöntemi özetle hastalık ve hastalığa dair birçok konu divan şairinin malzemesi olmuştur.

Bu minvalde çalışma, Osmanlı coğrafyasında yaşanmış hastalıkları yabancı seyyahlar tarafından kaleme alınmış seyahatnameler ışığında ortaya koyması; bu hastalıkların ve tedavi yöntemlerinin divan şiirine yansımalarını örneklerle vermesi bakımından oldukça önemlidir.

1. Seyahatnamelerde Geçen Hastalıklar

Yabancı seyyahlar Osmanlı insanının portresini genel olarak uzun yaşayan, ciddi hastalıklara yakalanmayan, sağlıklı beslenip sık sık hamama giden, temizliğe önem veren, bir tip olarak çizmektedir. Hatta öyle ki Thevenot bu durumu: “Hekimlerin servet yapma ihtimali yoktur, çünkü Türkler pek hasta olmuyorlar.” ifadesiyle desteklemektedir.¹ Fakat tabii seyahatnamelerin bütününde bu anlayış hâkim değildir. Çalışmamıza kaynaklık eden seyahatnameler incelendiğinde tespit edilen hastalıklar şu şekilde olmuştur:

1.1. Abu Şamaa

İncelediğimiz eserler arasında bu hastalık karşımıza sadece Thevenot Seyahatnamesi'nde çıkmaktadır. Hastalık, bir tür kuvvetli öksürük olarak tanımlanabilir. Hastalığa şahit olan Thevenot bu hastalığın öyküsünü bizlere uzun uzun anlatır. Seyyah'ın naklettiğine göre, 1658 yılının Mart ayında Mısırda kendini gösteren Abu Şamaa baş ağrısı ve ateşle başlayıp, nezleyle devam eden; yükselen ateşin de vücutta kırıklar varmış gibi etki bıraktığı büyük küçük herkeste olan ve çok hızlı bulaşan bir hastalıktır. Hastalığın adının nereden geldiğini Thevenot şu şekilde anlatır:

“Bu hastalığa Abu Şamaa adını vermişlerdi; bunun nedeni birkaç ay önce yapılmış “abu şamaa” diye başlayıp “ha, ha, ha” diye biten bir şarkıydı; bu hastalık da insanı öksürttüğü için “ha, ha, ha” benzeri bir ses çıkartılıyordu; bu nedenle paşa bu şarkının söylenmesini yasakladı ve bu yasağı öyle katı bir

¹ Jean Thevenot, *Thevenot Seyahatnamesi*, çev. Ali Berktaş, Kitap Yay., İstanbul 2014, s. 76.

biçimde uyguladı ki subaşı sokaklarda bu şarkıyı söyleyen birine rastlayınca, çoluk çocuk dinlemeden, yere yıktırıp falakaya çekiyordu. Çünkü çok uzaklara kadar yayılan hastalığı bu şarkının getirdiğine inanıyorlardı.”²

1.2. Akrep Sokması

Bir 16. yüzyıl seyyahı olan Lubenau, İstanbul’u tasvir ederken evlerde saymakla bitmeyecek miktarda muzır hayvan bulunduğundan söz etmektedir. Bunlardan belki de en tehlikelisi, sokması sonucu kişiyi zehirleyip öldürebilecek olan akreptir. Seyyah, akrepleri gözlemlemiş ve eserinde, onlara dokunulmadıkça kimseye zarar vermediklerini ifade etmiştir. Önce akrep sokması ihtimaline karşın yapılması gerekenleri sıralayan seyyah sonrasında da bunu nasıl acı acı tecrübe ettiğini ve yaşadığı inanılmaz acıyı eklemiştir. Lubenau bir gece akrep sokması ağrısı ile uyandığını ve hemen onu sokan akrebi yakalayıp ezdiğini, merhem hâline getirip yarasına sürdükten çeyrek saat sonra da acısının geçtiğini kaydetmektedir.³

1.3. Çocuk Vebası

“Kara ölüm” lakaplı veba, tarih boyunca milyonlarca ölüme sebep olmuş enfeksiyon kaynaklı bir hastalıktır. Tournefort vebadan farklı olarak çocuk vebasından söz ederek bunun Doğu Akdeniz’de çok sık rastlanan, bulaşıcı fakat yetişkinlere geçmeyen bir hastalık olduğunu belirtmektedir. Hastalık, çocukların canını 2 gün içerisinde alabilecek kadar ciddi bir humma ile kendini göstermektedir.⁴

1.4. Göz Hastalıkları

Göz hastalıkları da yabancı seyyahların dikkatini çeken, şahit olup zaman zaman da yaşadıkları bir başka hastalıktır. İncelediğimiz seyahatnameler arasında 3 farklı yerde geçen göz hastalıkları Thevenot’un Seyahatnamesi ve Gerlach’ın Türkiye Günlüğü’nde Mısır’ın sıcak, rüzgârlı ve kumlu havasından; Tavernier’de ise Erzurum’un soğuk ve karlı havasından kaynaklanmaktadır.

Hastalığı uzun uzun anlatan Thevenot Kahire’deki hava koşullarının gözleri kör etme derecesine getirdiğini, bu hastalığa yakalananların çektikleri acılara şahit olduğunu ifade ederek; hastalığın pençesine düşmüş insanların kent sokaklarında gözlerine mavi gözbağı bağladıklarını anlatmaktadır. Kendisinin bu hastalığa yakalanmadığına şükrederken gözlerini sürekli serin suyla yıkamasını hastalığa yakalanmamasının sebebi olarak göstermektedir.⁵

Mavi gözbağı Yahyâ Bey’in bir beytinde bir çeşit göz iltihabı olan ve ilerlediği takdirde görme kaybına sebep olan remed hastalığının tedavisi bağlamında geçmektedir:

Remedden hasta çeşmin bağlamış gök destmâl ile

Gören kavs-i kuzah şamar yanında mihr-i rahşânun (Yahyâ Bey G214/2)

Tavernier ise göz hastalıklarının çokluğundan fakat bunları tedavi edebilecek uzmanların yokluğundan yakınmaktadır. Göz hastalıklarının sebebi Erzurum’da çok fazla kar yağmasıdır. Karlardan kaynaklı şiddetli yansıma gözleri bozmakta ve göremez hâle getirmektedir. Seyyah yolcuların bunun önlemini alma şekillerini de şu şekilde anlatmaktadır: “Gözlerini korumak için siyah bürümcük tarzında dokunmuş beyaz bir ipek mendille yüzlerini örter, kimileri de kenarları keçi kılından yapılmış ve uzun kılın yüzlerine kadar düşen kürklü büyük takkeler giyerek bürümcüğün sağlayacağı yararı elde ederler.”⁶

² J. Thevenot, *a.g.e.*, s. 249-50.

³ Reinhold Lubenau, *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi-Osmanlı Ülkesinde, 1587-1589*, C. 1, çev. Türkiş Noyan, Kitap Yay., İstanbul 2016, s. 192.

⁴ Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, C. 1, çev. Ali Berktaş, Kitap Yay., İstanbul 2013, s. 141.

⁵ J. Thevenot, *a.g.e.*, s. 249.

⁶ Jean-Baptiste Tavernier, *17. Yüzyılda Topkapı Sarayı*, çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yay., İstanbul 2007, s. 65-6.

1.5. Hayaların Şişmesi

Thevenot, sıcağı, şiddetli çöl rüzgârları ve Nil suyunun yükselip çekilmesi sebebiyle Mısır'da kaldığı süre boyunca pek çok hastalık yaşamış böylelikle de bunların tedavisini öğrenip uygulamıştır. Seyyahın anlattığına göre hayaların şişmesi Nil suyundan kaynaklanmaktadır. Hastalık nedeniyle hayalar kimi zaman kafadan daha büyük bir hâl almaktadır. Bu hastalığı kendi de tecrübe eden Thevenot sekiz gün boyunca ağrı çektiğini ve daha sonra şişliğin kendi kendine kaybolduğunu belirtmektedir. Seyyah insanların hastalıktan kurtulmak için şişen hayayı bir neşterle kestiklerini ve içeride biriken suyu akıtarak iyileştiklerini anlatmaktadır.⁷ Seyyahın kendi iyileşme serüveni için kullandığı “kendi kendine kayboldu” tabirinden, sözünü ettiği tedavi yöntemini uygulamasına gerek kalmadığı anlaşılmaktadır.

1.6. İsilik

Mısır'ın sıcak havasının sebep olduğu rahatsızlıklardan bir diğeri de isiliktir. Nil suyunun yükselme döneminde başlayan ve yaklaşık üç ay süren isilik, vücudu oldukça kaşıdırmaktadır. Thevenot rahatlamak ve serinlemek için su içildiğinde yakıcı batmaların olduğunu ve vücuda sanki iğneler saplanıyormuş gibi bir acı ile karşılaşıldığını seyahatnamesinde belirtmektedir.

1.7. Kalp Çarpıntısı/Ruhsal Çöküntü

Bu hastalık 17. yüzyıl seyyahı olan Chardin'in seyahatnamesinde anlatılmaktadır. Chardin'e göre söz konusu hastalığın, teşhisi zordur ve çaresi de bulunmamaktadır. Seyahatnamede bu hastalıkların sebebi endişe, üzüntü ve korku olarak kaydedilmiştir.⁸

Divan şiirinde çoğunlukla hafakan olarak geçen kalp çarpıntısı Emrî ve Meâlî'nin dizelerine şu şekilde yansımıştır:

*Düşürdi gönüme hicrânun ıztrâbların
Bu hastanun gelip oynatdı yüregın hafakân* (Emrî G.409/2)

*Virmesün lîk Hudâ düşmenüme
Dôstlar hiç hafakân zahmetini* (Meâlî G301/5)

1.8. Makassa

Bir tür grip salgını olarak kaydedilen hastalık, Thevenot seyahatnamesinde geçmekte olup abu şamaaya benzetilmektedir. Zaten hastalık da bu benzetme dolayısıyla anılmakta, hakkında herhangi başka bir bilgiye yer verilmemektedir.

1.9. Mide Hastalığı

Mide hastalığı 17. yüzyılda Mısır'da oldukça yaygındır. Mısır'ı ziyaret eden Thevenot, hastalığın genellikle üşütme sonucu ortaya çıktığını kaydetmiştir. Thevenot'un naklettiğine göre: “*Sonbaharda Nil kabardığında hummaya ve tehlikeli kan toplamalara neden olur. Mideyi sıkı örtüp sıcak tutmak gerekir.*”⁹

1.10. Suçiçeği

İncelenen seyahatnameler içerisinde suçiçeği hastalığından söz eden tek seyyah Gerlach olmuştur. İstanbul'da gut, felç, inme gibi hastalıkların olmadığını, etrafta cüzzamlı, uyuz kimseler de görmediğini kaydeden seyyahın dikkatini suçiçeği hastalığı çekmiştir.¹⁰ Her ne kadar seyyahlar tarafından söz konusu edilmemiş olsa da suçiçeği hastalığı tedavisinin zor

⁷ J. Thevenot, *a.g.e.*, s. 249.

⁸ Jean Chardin, *Chardin Seyahatnamesi-İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran, 1671-1673*, çev. Ayşe Meral, Kitap Yay., İstanbul 2014, s. 82.

⁹ J. Thevenot, *a.g.e.*, s. 249.

¹⁰ Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü, 1577-1578*, C. 2, çev. Türkis Noyan, Kitap Yay., İstanbul 2010, s. 681.

oluşu, getirdiği ölümler ve dolayısıyla acılar bağlamında divan şiirine konu olmuştur.¹¹ Beyânî Vezir Siyavuş Paşa'nın çiçek çıkarması üzerine bir gazel dahi yazmıştır:

*Sanman çiçek çıkardı o destûr-ı kâm-kâr
Nahl-i vücûd-ı nâzüki oldu şükûfe-dâr (Beyânî G95/1)*

1.11. Tatarcık

Bir tür sinek olan Tatarcık kişiyi soktuğunda oldukça can acıtır, kan emer ve şişip semirir. Hastalık için ciddi vurgusu yapan Thevenot, Mısır'da yaşamayan bu sineklerin nasıl bir rahatsızlık kaynağı olduğunu bilemez notunu düşer ve ekler, "İnsanların çevresinde sürekli bir bulut hâlinde vızıldarlar, sürekli sokup dururlar."¹²

1.12. Veba

Bulaşıcı ve ölümcül bir hastalık olan veba 14. yüzyılda Avrupa, 16. yüzyılda da Osmanlı'da kendini göstermiş ve asırlar boyunca toplumlara büyük sorunlar yaşatmıştır. Ünlü ressamların resimlerine konu olan, adına anıt heykellerin yapıldığı ve sayısız edebî eserde anlatılan veba birçok toplumun tarihinde "kara ölüm" olarak kayıtlara geçmiştir. Osmanlı toplumunda "taun" adıyla da anılan veba elbette ki yabancı seyyahların gözünden de kaçmamıştır.

Thevenot vebaya Mısır'da, Tavernier İzmir'de, Tournefort İstanbul'da, Caneye kervansaraylarda, İstanbul'a bir köle olarak gelen Heberer ise İstanbul ve Galata'da rastlamış ve her biri de hastalığın ne denli vahim olduğunu eserlerine kaydetmişlerdir.

Thevenot'ın aktardığına göre veba salgını yedi yılda bir Mısır'ı, aradaki zamanda da Türk imparatorluğunu dolaşmakta ve Mısır'da her yıl yüz bin can almaktadır.¹³

Türklerin hastalık karşısındaki tutumunu eleştiren Tournefort, hastalığa karşı hiçbir önlem alınmamasından, harekete geçmek için can kayıplarının binlere ulaşmasının beklenmesinden söz ederek kente gelmeden bu konuda uyarıldığını belirtmektedir. Veba salgını çıktığında köpekleri mikrop saçma tehlikesi olduğundan öldürdüklerini de eserinde kaydetmektedir.¹⁴

Veba salgınına diğer seyyahlardan farklı olarak toplumun kirli oluşuna, sokaklarda rastladığı at, köpek ve kedi leşlerine bağlayan Heberer, hastalığın sadece İstanbul'da değil Galata'ya da yayıldığını belirtmektedir.¹⁵ On beş yaşındayken çıktığı yolculukları sonucu birçok ülkeyi ve kenti gezen Caneye, gözlemlerini not ederek oluşturduğu seyahatnamesinde sıklıkla kervansaraylardaki veba tehlikesinden söz etmektedir.

Tavernier ise İzmir'i anlatırken şehirde neredeyse her yıl veba salgını yaşandığı kaydederek salgınların Hristiyan toplumundaki kadar büyük olmadığı bilgisine de seyahatnamesinde yer vermektedir. Türklerin veba karşısında korkusuz olmalarını kadere olan büyük inançlarına bağlayan seyyah, hastalığın daha çok yaz aylarında görüldüğünü belirtmektedir. Tavernier'in İzmir'de yaşanan salgının aslında kent çevresinde biriken kokuşmuş suya bağlı olduğunu ve eğer bu su temizlenirse bu denli sık salgınlar yaşanmayacağı bilgisini vermesi de tedbir alma bilgisi içeriyor olması bakımından önemlidir.¹⁶

¹¹ Detaylı bilgi için bk. Yaşar Aydemir, "Ağlatan Çiçek: Çiçek Hastalığı", *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim*, S. 77-8, Temmuz-Ağustos 2006, s. 58-61.

¹² J. Thevenot, *a.g.e.*, s. 248.

¹³ J. Thevenot, *a.g.e.*, s. 250.

¹⁴ J. Tournefort, *a.g.e.*, s. 15.

¹⁵ Michael Heberer, *Osmanlı'da Bir Köle-Brettenli Michael Heberer'in Anıları*, çev. Türkiş Noyan, Kitap Yay., İstanbul 2016, s. 253.

¹⁶ J. Tavernier, *a.g.e.*, s. 117.

Neredeyse tüm seyyahlar tarafından kayda geçirilen veba, divan şiirinde de sıklıkla geçmektedir. Ölümünün sebebi veba olan Hasan Paşa'nın eşi Hatice Hanım için Vahyî, cariyeleri için Leylâ Hanım, kız kardeşi için Sâkıb Dede birer tarih düşürmüş ve veba illetinden söz etmişlerdir:

*Hadîce hânım olup zahmnâk-i tîr-i vebâ
Bırakdı hâk-i fenâya vücûdını anun (Vahyî T2/2)*

*Söyledim Leylâ kemâl-i hüzn ile târîhini
Genc iken Seyyâre'ye kıydı bu dem tîr-i vebâ (Leylâ Hanım T53/5)*

*Sadme-i bâd-ı fenâ tâb-ı semûm-ı vebâ
Gonca-i nev-hîzimi eyledi pejmürde âh (Sâkıb Dede T16/1)*

1.13. Diğer Hastalıklar

Yukarıda saydıklarımız dışında bir de seyyahların adını duydukları böylelikle de detaylı bilgi vermeden birkaç sözle kaydettikleri hastalıklar vardır. Örneğin akıl hastalığı, idrar yolları rahatsızlığı Gerlach'ın Türkiye Günlüğü'nde sadece isim olarak geçmektedir.

Astım, diş hastalığı ve uyuz daha çok tedavi edilme yöntemleri dolayısıyla (ki bu yöntemler çalışmanın ileriki bölümünde anlatılacaktır) Tournefort'ta yer almaktadır.

Bacak hastalığı Thevenot'ta, hava ve su kirliliklerinden kaynaklı soluk benizli insan tipi de Caneye seyahatnamesinde geçmektedir.

Dizanteri sadece seyyah Nicolay'ın eserinde belirtisi yüksek ateş olan bir hastalık ismi olarak geçmekte ve başka bir detay verilmemektedir.

2. Tedavi Yöntemleri

2.1. Ayazma-Kaplıca

Kaplıcalar günümüzde de çeşitli hastalıklara şifa niyeti ile tercih edilmektedir. Seyyahlar da gözlemleri ve kendilerinin de bunu deneyimlemeleri sonucu ayazmalardan, şifalı sularından söz etmektedirler. Ayazmalardan en çok bahseden 16. yüzyıl seyyahı Gerlach'tır. Seyyah Türkiye Günlüğü'nde insanların birkaç farklı hastalık için ayazlamaları tercih ettiği üzerinde özellikle durmaktadır. Bunlar; Arnavutköy'de yeraltındaki bir mağara, Silivri kapısında kent surları dışında bulunan ve Altın Kapı olarak anılan başka bir yer ve İstanbul'un daha başka birçok yerinde yer alan, ateşli hastalıklar,¹⁷ göz hastalıkları için tercih edilen şifalı su kaynaklarıdır.¹⁸

Caneye seyahatnamesinde ise genel bir ifadeyle çeşitli hastalıkların tedavisi için kaplıcalara gidildiğinden söz edilmektedir.

Seyyahların birçok hastalığa iyi geldiğini kaydettiği ayazma ve kaplıcalar divan şairleri tarafından da şiire konu edilmiştir. Nev'î ve Vahyî divanlarında "kaplıca" redifli bir gazel bulunurken, Feyzî Halîl Paşa Bursa'nın kaplıcaları için bir mesnevi yazmıştır.

2.2. Dağlama/Fitil

Dağlama, ateşte kızdırılan bir demirin vücutta ağırlı bölgeye uygulanması suretiyle yapılan bir işlemdir. Thevenot Türkler arasında bu yöntemin revaçta olduğunu ve baş ağrısı için kullanıldığını kaydetmektedir. Tedaviyi gözleri ile gördüğünü belirten seyyah işlem sonucunda hastanın iyileştiğini de belirtmektedir.

¹⁷ Stephan Gerlach, *a.g.e.*, C. 1, s. 202, 327-8.

¹⁸ Stephan Gerlach, *a.g.e.*, C. 2, s.733, 767, 779, 783, 802.

Resim 1: Başın dağlanması.¹⁹

Fitille dağlama Osmanlı insanının tedavi için kullandığı bir başka yöntemdir. Yöntemi anlatan Thevenot, fitilin birçok uzuvdaki hastalıklar için kullanıldığını, yakılan kalın bir fitilin kendiliğinden sönene kadar söz konusu uzuvlar üzerine konup tutulmasını ve bunun katlanılması güç bir ıstırap olduğunu belirtmektedir. Bu yöntemin başarısızlıkla da sonuçlanabileceğini aktaran seyyah İstanbul'da bu sebeple geri kalan hayatını iki büklüm geçiren bit Türk'ü gördüğünü kaydetmiştir.²⁰

Resim 2: Diş etinin dağlanması.²¹

Geleneksel bir yöntem olan dağlama Fasîh tarafından her derde deva olarak nitelendirilmiştir:

*Yakdı 'âsık sînede dilde ciğerde serde dâğ
Çün dimisler kim devâdur 'âkıbet her derde dâğ* (Fasîh G219/1)

16. yüzyıl şairi Behiştî de bir beytinde çaresiz hastaya deva olarak dağlamayı tavsiye etmektedir:

*Sîneñe âteş-i 'ışkile Behiştî ur dâğ
Çâresüz hastaya dirler ki devâ keydendir* (Behiştî G182/5)

¹⁹ Şerafettin Sabuncuoğlu, *Kitâb-ı Cerrahiyyetü'l Haniyye*, Fransa Bibliyotek Nasyonel Suppl. Turc 693, vr. 17b.

²⁰ J. Thevenot, *a.g.e.*, s. 76.

²¹ Şerafettin Sabuncuoğlu, *a.g.e.*, vr. 29a.

2.3. Hacamat-Kan Alma

Vücutta herhangi bir yerde biriktiği düşünölen rahatsızlığı gidermek için yapılan bir tür kan alma işlemi olan hacamat Osmanlı toplumunda hekimlerin sıklıkla başvurduğu bir tedavi yöntemidir. Seyyahlar bu yöntemi yazılarında daha çok kan alma olarak kaydetmiş ve bu işlemi basit bir yöntem olarak tanımlamışlardır. Gerlach, kalp sektesinden söz ederken hekimlerin bu rahatsızlığa vücuttaki fazla kanı alıp hacamat yaptırmak tavsiyesini verdikleri üzerinde durmaktadır.

Türklerin herkesçe bilinen ve sonuç alınan bazı reçetelerinin bulunduğunu ifade eden Thevenot, kan alma işleminin bunlardan biri olduğunu söyleyerek yöntemin uygulanışını şu şekilde anlatmaktadır: “*Türkler başları ağrıdığıında bir neşterle ağrıyan yeri kestiriyor ve epey kan aktıktan sonra biraz pamuk koyup yarayı kapatıyorlar veya alınlarına beş veya altı çentik attırıyorlar.*”²²

Seyyah bu işlemi genellikle dönmelerin yaptığını, iyi uygulayan birkaç Türk’ün de bulunduğunu fakat onların daha çok kaba neşterler kullandıklarını da belirtmiştir. Bu işlem divan şairi Bosnalı Sâbit’in bir beytinde de şu şekilde geçmiştir:

*Hakîm-i hâzîk-i tîğün urûk-ı düşmeden
Dimâ’-ı fâsîd akıtdı çü nişter-i fassâd (Sâbit K7/16)*

2.4. Diğer Yöntemler

Bu tedavi yöntemleri dışında seyyahların dikkatini çeken başka bir takım yöntemler daha mevcuttur. Örneğin Lubenau, İskenderiye’den İstanbul’a getirtilen bir maymunun denize düşüp boğulmasını Türkleri üzen bir olay olarak aktarmaktadır, zira maymunlar forsaların can düşmanı olan bitleri ayıklamaktadırlar.²³ Bunun yanında Tournefort, yüksek ateşi olanlara asla yağlı yemek yedirilmemesi gerektiğinden, hastanın aşırı perhize sokulmasının önemli olduğundan söz etmektedir.²⁴

Saf şarabın sakinleştirici ve endişeden uzaklaştırıcı etkisi olduğunu bir hekim tavsiyesi ile nakleden Chardin, şifa olması için düzenli olarak her gün içilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.²⁵ Bu durum Hisâlî’nin bir beytine şifa için içilen şarabın şer’e ve kanuna uygun olduğu ifadesiyle yansımıştır:

*Şerbet-i câm-ı lebün umsa n’ola hasta gönül
Da’vâsı uyar imis ser’e vü Kânûna dahı (Hisâlî G474/4)*

Clisterius bir çeşit bağırsak yıkama yöntemi olarak sadece Schweigger tarafından anlatılmaktadır. Buna ek olarak seyyah bacak kırıkları ve yaraların tedavisinde saray ve saray dışındaki berberlerin çok kaba yöntemler kullandıklarını eserinde ifade etmektedir.²⁶

²² J. Thevenot, *a.g.e.*, s. 75-6.

²³ R. Lubenau, *a.g.e.*, s. 574.

²⁴ J. Tournefort, *a.g.e.*, s. 141.

²⁵ J. Chardin, *a.g.e.*, s. 82.

²⁶ Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk, 1578-1581*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yay., İstanbul 2014, s. 184.

Resim 3: Omurga eğriliği tedavisi.²⁷

Bir başka tedavi yöntemi de uyuz hastalığı için Tournefort tarafından kayda geçirilmiştir. Seyyah içerisinde şap eriyiği olan ve bu eriyiğin normal şaptan çok daha acı olduğu bir mağaradan söz etmekte ve bu sıvının uyuz hastalarını tedavi ettiğini şu şekilde aktarmaktadır: “Uyuz hastalığı olanlar bu mağaraya terlemeye gider. Cildin en hastalıklı bölgelerini bu şaplı sıvıyla hafif hafif ıslatır, on beş dakika bekleyip sonra deniz suyuyla yıkanır ve genellikle başka bir ilaca gerek kalmadan iyileşirler.”²⁸

3. Tedavilerde Kullanılan İlaçlar

Yabancı seyyahlar Osmanlı insanının hekimliğini, hastalıklar karşısındaki tutumunu ve tedavi etme yöntemlerini sıklıkla eleştirmektedirler. Bunlardan birisi de Schweigger'dir. Seyyah ilaç yapımı ve kullanımının azlığından, mevcut ilaçların ve bunların özellikleri hakkındaki bilgi yetersizliğinden söz ederek sert bir ifade ile Türklerin zaten Tanrı'nın bu lütfuna layık olmadıklarını vurgulamaktadır.²⁹

3.1. Balsam

Balsam Gerlach'ın Türkiye Günlüğü'nde anılan, salgın hastalıklara ve zehirlenmelere karşı kullanılan ve zehri etkisiz hâle getirdiği belirtilen bir tür ilaçtır. Gerlach, bir dirhem katıksız balsam yutup, bir örtüye sarınıp terlemeyle en şiddetli ağrıların bile geçebileceğini ifade etmektedir.³⁰

3.2. Çeşitli Otlar

16. yüzyılın son çeyreğinde İstanbul'da bulunan Schweigger, sarayda ilaç olarak kullanılan birkaç ottan söz etmektedir. Bunlardan biri sağaltıcı etkisi olan -Latince adı ile terasigillata- bir tür mühürlenmiş topraktır, bir diğeri sinameki ve başka biri de müşhil olarak kullanılan bir ottur.

Helâkî'nin bir şiirinde kabızlık sorununa iyi gelmesi dolayısıyla müşhil geçmektedir:

*İşidildi ki kabz olmuşsın
Anı bast eylemege müşhil yi
Ger sorarsañ nedür o müşhil olan
Zehr-i kâtil sem-i helâhil yi (Helâkî K6)*

²⁷ Şerafettin Sabuncuoğlu, *a.g.e.*, vr. 197a.

²⁸ J. Tournefort, *a.g.e.*, s. 140.

²⁹ S. Schweigger, *a.g.e.*, s. 183.

³⁰ S. Gerlach, C. 1, *a.g.e.*, s. 398.

3.3. Şurup (Şerbet)

Kendisi de bir eczacı olan Lubenau şurutpan hastayı iyileştirici bir ilaç olarak bahsetmektedir. Bu ilacı yapanlara da Şerbetçi dendiğini kaydetmektedir.

Bir ilaç olarak kullanılan dinar şerbeti Nâbi'nin bir beytinde şu şekilde geçmektedir:

*Aceb mi şerbet-i dinar ile iderse ilâc
Tabiat-ı emele ârız oldu sûy-ı mizâc* (Nâbi G481/1)

3.4. Tiryak ve Mitridat

Her iki madde de hastalıkların tedavisinde panzehir olarak kullanılmakta ve bu özellikleri ile Türkiye Günlüğü'nde anılmaktadır. Bu özelliği ile tiryak Nailî-i Kadîm'in bir beytinde aynen geçmiştir:

*Nâ'ilî nahvet ü câh ehli mu'ammer olamaz
Kimse zehri bu şifâhânedede tiryak edemez* (Nailî-i Kadîm G167/5)

Hayâlî Bey de bir beytinde zehrin tiryak ile def edilebileceğini vurgulayarak tiryakin panzehir olma özelliğini söz konusu etmektedir:

*Tiryâk-i meyle def' ederüz zehrini seniün
Sen tutalum felek yedi başlı bir ejder ol* (Hayâlî Bey 264/5)

Bu ilaçlar dışında Tournefort duman hâlindeki tütünün astıma, diş hastalıklarına, bedenın bazı bölümlerine kolayca giren ve et yeme sonucu oluşan birçok hastalığa iyi geldiğini vurgulamaktadır.³¹ Tabii ki Tournefort, Osmanlı Devleti'ne geldiğinde 17. yüzyılın sonudur ve tütün artık toplumda yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır.

4. Eczane

Tedavi yöntemleri, hastalıklara karşı tutumları yabancı seyyahlar tarafından eleştirilen Osmanlı insanı, farmakoloji konusunda da eleştirilmiş ve yetersiz bulunmuştur. Kendisi de bir eczacı olan Lubenau bu durumu toplumdaki cehalet olarak vurgulamaktadır.

Bizlere Osmanlı toplumunun eczacı ve eczanesine dair en detaylı bilgiyi veren yabancı seyyah Schweigger'dir. Seyyah eserinde sarayda padişaha özel bir eczane olduğunu, her ne kadar kendisi bu eczaneın şehirdekilerden farklı ve üstün olabileceğini düşünmüşse de öyle olmadığını belirtmektedir. Eczanelerde doğu ülkelerinden ve Hindistan'dan getirilmiş pek çok şifalı madde olduğunu ekleyen seyyah bunların yararlı bir biçimde kullanılmadığı üzerinde özellikle durmaktadır.³²

Schweigger uzun yıllar padişahın eczanesinde hizmet ettikten sonra terfi eden bir Alman kökenli eczacı çırağından duyduklarını şu şekilde nakletmektedir: "*Eczanede şekerlemeler, kurabiyeler yaparlarmış ve Alman da bunları yapmasını pek güzel öğrenmiş, buna karşın eczanelerde üretilmesi gereken ilaçlar hakkında hiçbir bilgi edinememiş.*"³³

5. Hekimlik

Osmanlı toplumunda hekimlik ve hekimler, yabancı seyyahların üzerinde durduğu bir başka konudur. Genellikle Yahudi ve Rum hekimlerle birlikte anılan Türk hekimleri ekseriyetle onlardan daha vasıfsız olmaları bakımından söz konusu edilmektedirler. Seyahatnamelerin genelinde Türk hekimlerine dair olumsuz bir kanaat olsa da bunun aksini iddia eden seyyahlar da yok değildir.

³¹ J. Tournefort, *a.g.e.*, s. 78.

³² S. Schweigger, *a.g.e.*, s. 183.

³³ S. Schweigger, *a.g.e.*, s. 183.

16. yüzyıl seyyahı Nicolay, seyahatnamesinde “Konstantinopolis’in Hekimleri” adlı bir bölüme yer vererek kanaatlerini detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Kentte bu mesleği bilip icra eden çok sayıda Türk bulunduğunu ifade eden seyyah bunlardan sayıca fazla ve uzman Yahudi hekimlerin de olduğunu eklemektedir. Bu alanda iyi olmalarını da birçok yabancı dil bilmelerine bağlamaktadır. Nicolay Türklerin hekim adını verdikleri halk doktorlarının yanı sıra, Büyük Türk’ün kendi özel doktorları olduğunu belirtmektedir. Büyük Türk ile kastedilen de Sultan Süleyman olmalıdır. Zira Nicolay’ın İstanbul’a gelişi Kanuni Sultan Süleyman dönemine tekabül etmektedir.

Türkiye’deki hekimlik kuralları ile ilgili bize bilgi veren kaynak ise Türkiye Günlüğü’dür. Gerlach, Türk hükümdarlarının başhekiminin bir zamanlar saat yapımcısı olan daha sonra hocalık yapan ve sonunda hekimliğe yükselen bir Mağribî olduğunu belirterek onun izni olmaksızın Türkiye’de kimse hekimlik ile uğraşamaz bilgisini kaydetmektedir. Bu hekimin günlük geliri 300 akçe olarak kayda geçmiştir.³⁴ Yine Nicolay da hekimlerin oldukça yüksek maaşlar ve hediyeler karşılığı çalıştıklarını belirten seyyahlardan biridir. Şeyhülislamın 16. yüzyılda 300 ila 500 akçe arasında bir yevmiye kazandığı bilgisini de eklersek sultan hekimlerinin maaşının gayet iyi olduğu bir kez daha ortaya çıkmaktadır.

Sultanın hekimleri dışında sarayda diğer hastalara bakmak için on hekim daha bulunmaktadır. Bu hekimlerin her biri günde on akçe almakta, yemek masrafları da saray tarafından karşılanmaktadır. Sarayda hastalanan herhangi birini tedavi etmeden önce hekimler sultandan izin almakta ve ancak böylelikle hastayı muayene ederek tedaviye başlayabilmektedirler.³⁵

Türk hekimlerinin dış görünüşlerine dair seyahatnamelerde herhangi bir bilgiyi rastlanamamıştır. Bir tek Nicolay Türk hekimlerinin normal insanlardan farklı giyinmediklerini söylemekte, Yahudi hekimlerin başlarına Yahudilere özgü sarı takke yerine ucu sivri, kırmızı renkte yüksek bir takke geçirdiklerini belirtmektedir.³⁶



Resim 4: Yahudi hekim.³⁷

³⁴ S. Gerlach, C. 1, *a.g.e.*, s. 182.

³⁵ Nicolas De Nicolay, *Muhteşem Süleyman’ın İmparatorluğunda*, çev. Şirin Tekeli, Menekşe Tokyay, Kitap Yay., İstanbul 2014, s. 222-3.

³⁶ N. Nicolay, *a.g.e.*, s. 223.

³⁷ N. Nicolay, *a.g.e.*, s. 222.

Sonuç

Osmanlı Devleti altı yüz yıllık bir süreçte tarih sahnesinde var olmuş ve 16. yüzyılda muhteşem bir devirle yedi cihan hâkimiyeti yaşamıştır. Bu denli büyük bir imparatorluğun tarihi, siyaseti, ekonomisi, sosyal hayatı, edebiyatı ve sanatı Batı tarafından sürekli merak edilmiş, irdelenmiş ve anlaşılmaya çalışılmıştır. Çeşitli sebeplerle -örneğin dil oğlanlığı, elçilik, sürgün, seyahat- Osmanlı topraklarına gelen kimseler bu minvalde araştırmalar yapmış ve çoğu zamanda bunların kaydını oluşturmuşlardır.

Sosyal hayata dair izlerin gözlem, tecrübe ve anekdotları da içererek yer aldığı belki de en detaylı türlerden biri olan seyahatnamelerin, hastalıklar konusunda da oldukça yoğun malzemeler sunduğu bu çalışma ile de açıkça ortaya çıkmıştır. Çalışmanın özellikle yabancı seyyahlara ait seyahatnameleri içermesi de farklı bir bakış açısını sergilemesi bakımından oldukça önemlidir. Her ne kadar betimlemeler ve tanımlamalarda öznel ifadelerin yer almış olabileceğini düşüsek de yabancı seyyahların Osmanlı insanının hastalıklarını tespit etmede başarılı olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Her biri farklı mesleğe mensup ve farklı görevlerle Osmanlı coğrafyasına gelen seyyahların eserlerinde hastalıklar konusunda genel itibarıyla birbirine paralel bilgiler saptanmıştır. Ele alınan on bir farklı seyahatname bu dikkatle incelenmiş hastalık adları ve tedaviler tek tek ele alınmış, hekimlere ve eczaya dair bilgilerin bir dökümü yapılmıştır. Seyahatnamelerde genel itibarıyla paralel olan “Osmanlı insanının hastalıklarını divan şairi şiirinde nasıl kullandı?” sorusundan hareketle de farklı yüzyıllara ait divanlar taranmış, şiir örnekleri seçilmiş, toplumu bu denli etkileyen hastalıkların divan şairinin dünyasında da yer ediniş şiirinin malzemesi olduğu tespit edilmiştir.

Sonuç olarak; Osmanlı insanı birçok farklı hastalıkla baş etmek zorunda kalmış fakat seyyahların dikkatine takılan en ciddi hastalık veba olmuştur. Doğurduğu acı sonuçlar ve ölümler bağlamında vebadan neredeyse tüm seyyahlar söz etmişlerdir. Benzer şekilde veba divan şairi tarafından da sıklıkla kullanılmış daha çok ölüme sebebiyet vermesi dolayısıyla anılmıştır. Veba dışında söz konusu edilen hastalıkların çoğu için tedavi yöntemlerini de eklemeyi ihmal etmeyen seyyahlar bunları kimi zaman deneyimlediklerini kimi zaman da bir başkasından duyduklarını belirtmişlerdir.

Seyahatnamelerde İstanbul ve çevresi dışında, İzmir, Erzurum ve Kahire’de yaşanan hastalıklar da o bölgelere giden seyyahların notlarında yerini almıştır. Erzurum’un soğuk, Kahire’nin ise sıcak ve kumlu havasının hastalıkları tetikleyip, olumsuz yönde etkilemesi söz konusu edilmiştir.

Genel itibari ile temiz ve sağlıklı bir tip olarak çizilen Osmanlı insanı bir tek Heberer’in seyahatnamesinde pasaklı olarak geçmektedir. Batılı seyyahlarda mevcut bu ve bunun gibi birçok düşünce oryantalist bakış açısının göstergeleridir.

Seyyahların genelinde Osmanlı hekimlerine, onların tıp ve ecza konusundaki bilgilerine eleştirel bir tavır hâkimdir. Toplumdaki hekimlik işini Yahudi ve Rum hekimlerin yürüttüğü belirtilir. Tedavi yöntemlerine de benzer şekilde yetersiz ve eski eleştirisi yapılmaktadır.

Hastalıkların toplumda tutsak olarak yaşayıp çalıştırılan kesim için bir işten kaçış yöntemi olarak da kullanıldığı Türkiye Günlüğü’nde Gerlach tarafından “Tutsaklar kâtime bir miktar para verip hasta olduklarını ileri sürerek işten bu şekilde kaytarıp kendi diledikleri herhangi bir şeyle uğraşırlar.” ifadesiyle kayda geçirilmiştir.

Kaynakça

Ambros, Edith, *Candid penstrokes: The Lyrics of Me’âlî an Ottoman Poet of the 16th Century*, Berlin 1982.

- Arı, Ahmet, *Mevlevilikte Bir Hânedanlık Kurucusu, Sâkıb Dede ve Dîvânı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10646,sakibdededivanimetinpdf.pdf?0>, erişim tarihi: 25.03.2017.
- Arslan, Mehmet, *Leylâ Hanım Dîvânı*, Kitabevi Yay., İstanbul 2003.
- Aydemir, Yaşar, “Ağlatan Çiçek: Çiçek Hastalığı”, *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim*, S. 77-8, Temmuz-Ağustos 2006, s. 58-61.
- Aydemir, Yaşar, *Behiştî Dîvânı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10597,behistipdf.pdf?0>, erişim tarihi: 26.03.2017.
- Başpınar, Fatih, *Beyânî Dîvânı*, *İnceleme-Metin*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10598,beyani-apdf.pdf?0>, erişim tarihi: 24.03.2017.
- Bilkan, Ali Fuat, *Nâbî Divânı*, MEB Yay., İstanbul 1997.
- Caneye, Philippe du Fresne, *Fresne-Caneye Seyahatnamesi, 1573*, Çeviren: Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009.
- Chardin, Jean, *Chardin Seyahatnamesi-İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran, 1671-1673*, çev. Ayşe Meral, Kitap Yay., İstanbul 2014.
- Çavuşoğlu, Mehmet, *Helâkî Dîvânı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1982.
- Çavuşoğlu, Mehmet, *Yahyâ Bey Dîvânı-Tenkidli Basım*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1977.
- Çavuşoğlu, Mehmet-Tanyeri, Mehmet Ali, *Üsküplü İshak Çelebi, Dîvân-Tenkidli Basım*, Mimar Sinan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1989.
- Çıpan, Mustafa; *Fasîh Divânı, İnceleme-Tenkidli Metin*, İstanbul 2003.
- Eker, Ruken, *Fezî Halîl Paşazâde Dîvânı, İnceleme-Metin*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, SBE, Kütahya 2009.
- Ercan, Özlem, *Peşteli Hisâlî Dîvânı*, Gaye Kitabevi, Bursa 2008.
- Gerlach, Stephan, *Türkiye Günlüğü, 1573-1576, 2 C.*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yay., İstanbul 2010.
- Halaçoğlu, Yusuf, *16-17. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- Heberber, Michael, *Osmanlı'da Bir Köle-Brettenli Michael Heberer'in Anıları*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yay., İstanbul 2016.
- İpekten, Haluk, *Nâilî-i Kadîm Divânı*, Ankara 1990.
- Karacan, Turgut, *Bosnalı Alaeddin Sâbit Divânı*, Cumhuriyet Üniversitesi Yay., Sivas 1999.
- Kaya, Bayram Ali, “Klasik Türk Şiirinde Şifalı Bitkiler Üzerine Bir Deneme”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 15*, İstanbul 2015, s. 263-314.
- Kemikli, Bilal, “Divan Şiirinde Hastalık ve Tedavi”, *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.16, S. 1, Bursa 2007, s. 19-36.
- Keskin, Neslihan İlknur, *Sosyal Hayatın 17. Yüzyıl Divan Şiirine Yansımaları ve Anlam Çerçevesi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, SBE, Ankara 2009.

- Kılıç, Orhan, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünya'da ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yay., Elazığ 2004.
- Lubenau, Reinhold, *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi-Osmanlı Ülkesinde, 1587-1589*, C. 1, çev. Türkis Noyan, Kitap Yay., İstanbul 2016.
- Nicolay, Nicolas De, *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*, çev. Şirin Tekeli, Menekşe Tokyay, Kitap Yay., İstanbul 2014.
- Sabuncuoğlu, Şerafettin, *Kitâb-ı Cerrahiyyetü'l Haniyye*, Fransa Bibliyotek Nasyonel Suppl. Turc 693.
- Saraç, Yekta, *Emrî Dîvânı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10607,emridivanipdf.pdf?0>, erişim tarihi: 24.03.2017.
- Schweigger, Salomon, *Sultanlar Kentine Yolculuk, 1578-1581*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yay., İstanbul 2014.
- Shefer-Mossensohn, Miri, *Osmanlı Tıbbı, Tedavi ve Tıbbi Kurumlar 1500-1700*, çev. Bülent Üçpunar, Kitap Yay., İstanbul 2014.
- Tarlan, Ali Nihad, *Hayâlî Bey Dîvânı*, Akçağ Yay., Ankara 1992.
- Taş, Hakan, *Vahyî Divânı ve İncelenmesi*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10659,metinpdf.pdf?0>, erişim tarihi: 24.03.2017.
- Tavernier, Jean-Baptiste, *17. Yüzyılda Topkapı Sarayı*, çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yay., İstanbul 2007.
- Thevenot, Jean, *Thevenot Seyahatnamesi*, Çeviren: Ali Berktaş, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.
- Tournefort, Joseph de, *Tournefort Seyahatnamesi*, C. 1, çev. Ali Berktaş, Kitap Yay., İstanbul 2013.
- Tulum, Mertol-Tanyeri, Ali, *Nev'î Dîvânı-Tenkidli Basım*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1977.
- Yeniterzi, Emine, "Divan Şiirinde Sağlık ve Hastalıklarla İlgili Bazı Hususlar", *Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 4, Konya 1998, s. 87-103.